

سیر تحول تاریخی مفاهیم شهروند و حقوق شهروندی

دکتر سید اله صالحی

www.ketab.ir

سرشناسه	صالحی، عطاالله، ۱۳۴۷ -
عنوان و نام پدیدآور	سیر تحول تاریخی مفاهیم شهروندی و حقوق شهروندی/عطاالله صالحی؛ ویراستار علی غلامعلی پور.
مشخصات نشر	تهران: انتشارات حقوق شهروندی، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	۲۳۴ ص.
شابک	۳۵۰۰۰۰ ریال ۳-۵-۹۹۲۸۶-۹۷۸-۶۲۲
وضعیت فهرست نویسی	فینا
موضوع	حقوق مدنی
موضوع	Civil rights
موضوع	تابعیت
موضوع	Citizenship
رده بندی کنگره	۱۳۹۷ ۹ س ۲ ص/ JC۵۷۱
رده بندی دیسی	۳۲۳
شماره کلاسنگاری	۵۱۶۵۹۳۰

سیر تحول تاریخی مفاهیم شهروندی و حقوق شهروندی

مولف: عطاالله صالحی

ناشر: انتشارات حقوق شهروندی

ناظر فنی: قاسم محمدی

ویراستار: علی غلامعلی پور (عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور)

صفحه آرایی: مجید اورعی

چاپ و صحافی: نسیم

نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۷

شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: ۳۵ هزار تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۹۲۸۶-۵-۳

نشانی: تهران، خیابان مطهری، خیابان فجر، کوچه شهید نظری، پلاک ۳۶ واحد ۶

تلفن تماس: ۸۸۸۳۱۰۶۵

فهرست مطالب

عنوان.....	صفحه.....
مقدمه.....	۱۳
بخش اول: کالبدشکافی مفاهیم شهروند و حقوق شهروندی.....	۱۷
فصل اول: تبیین مفهوم، انواع، سنت ها و مولفه های شهروندی.....	۱۸
مبحث اول: تبیین مفهوم شهروند.....	۱۸
گفتار اول: تعریف ارسطویی شهروند.....	۱۸
گفتار دوم: تعریف کانتر شهروند.....	۱۹
گفتار سوم: شهروندی به معنای وفاداری.....	۱۹
گفتار چهارم: تعریف شهر.....	۲۰
مبحث دوم: انواع شهروند.....	۲۱
گفتار اول: شهروند شخصاً مسئول.....	۲۱
گفتار دوم: شهروند مشارکت جو.....	۲۱
گفتار سوم: شهروند عدالت گرا.....	۲۲
گفتار چهارم: شهروند ملی.....	۲۳
گفتار پنجم: شهروند جنسیتی.....	۲۴
گفتار ششم: شهروندی فعال و منفعل.....	۲۴
مبحث سوم: سنت های شهروندی.....	۲۵
گفتار اول: تبیین و نقد مفهوم لیبرال شهروندی و تاکید آن بر برابری.....	۲۶
بند اول: تبیین مفهوم لیبرال شهروندی.....	۲۶
بند دوم: نقد مفهوم لیبرال شهروندی.....	۲۸

۳۲	بند سوم: برابری شهروندان در اندیشه لیبرال شهروندی
۳۴	بند چهارم: نقد برابری شهروندان در اندیشه لیبرال شهروندی
۳۵	گفتار دوم: سنت جمهوری خواه شهروندی و معنای آزادی در این سنت
۳۵	بند اول: سنت جمهوری خواه شهروندی
۳۸	بند دوم: معنای آزادی در سنت جمهوری خواه شهروندی
۳۸	الف: آزادی به مثابه عدم مداخله
۴۰	ب: آزادی به مثابه عدم سلطه
۴۱	مبحث چهارم: تلفه‌ی شهروندی
۴۱	گفتار اول: وضعیت
۴۲	گفتار دوم: حق
۴۳	گفتار سوم: فرآیند
۴۴	فصل دوم: تبیین حقوق شهروندی و لوازم آن
۴۴	مبحث اول: مفهوم، گفتمان و انواع حقوق شهروندی
۴۴	گفتار اول: مفهوم حق
۴۴	بند اول: معنای لغوی حق
۴۴	بند دوم: معنای حق در اندیشه اسلامی
۴۵	بند سوم: معنای حق در اندیشه مغرب زمین
۴۵	بند چهارم: معنای اصطلاحی حق
۴۶	بند پنجم: مفهوم سنتی حق
۴۸	بند ششم: مفهوم مدرن حق
۵۰	گفتار دوم: گفتمان حقوق شهروندی
۵۰	بند اول: اصالت یافتن گفتمان حق

- بند دوم: مرزشناسی گفتمان حقوق شهروندی با حقوق بشر ۵۲
- گفتار سوم: انواع حق شهروندی ۵۴
- بند اول: حقوق انتخابی و رفاهی ۵۴
- الف: حقوق انتخابی ۵۴
- ب: حقوق رفاهی ۵۵
- بند دوم: حق اخلاقی و حق حقوقی ۵۵
- بند سوم: حق عینی و شخصی ۵۶
- بند چهارم: حق مدنی و سیاسی ۵۶
- الف: دو گانه سیاسی و مدنی ۵۶
- ب: معنای حقوق مدنی در ایران: شهروندی ۵۸
- ج: سه نسل حقوق مدنی ۵۹
- د: نقش حقوق مدنی در تحقق خردآیین ۶۰
- بند پنجم: حق بر مشارکت ۶۱
- بند ششم: حق بر تابعیت ۶۳
- مبحث دوم: لوازم تحقق حقوق شهروندی ۶۴
- گفتار اول: توجه به تکالیف شهروندی ۶۴
- گفتار دوم: پذیرش اجتماعی شهروند ۶۷
- گفتار سوم: برنامه متناسب آموزش شهروندی ۶۹
- گفتار چهارم: نظام سیاسی همسو با حقوق شهروندی ۷۰
- بند اول: آسیب های نظام استبدادی ۷۰
- بند دوم: ظرفیت نظام سیاسی مردم سالار ۷۱

بخش دوم: سیر تحول تاریخی مفاهیم شهروند و حقوق شهروندی از عصر کلاسیک تا	
عصر روشنگری	۷۳
فصل اول: شهروندی و نهادهای معارض آن در عصر کلاسیک	۷۴
مبحث اول: شهروندی در عصر کلاسیک	۷۴
گفتار اول: مختصات شهروندی در عصر کلاسیک	۷۴
بند اول: مختصات شهروندی در یونان باستان	۷۴
بند دوم: مختصات شهروندی در روم باستان	۷۸
الف: وجه تمایز شهروندی در روم	۷۸
ب: حقوق شهروندی رانصار در	۸۱
گفتار دوم: عدم همسویی نظریه لوح ساید افلاطون با اندیشه شهروندی	۸۳
گفتار سوم: اثر فتوحات اسکندر بر اندیشه شهروندی	۸۵
گفتار چهارم: شناخت اندیشه جهان شهری	۸۶
بند اول: مفهوم جهان شهری	۸۶
بند دوم: بنیان گذاران اندیشه جهان شهری	۸۷
الف: مکتب کلی	۸۷
ب: مکتب رواقی	۹۰
۱- جوهر اخلاقی جهان شهری رواقی	۹۰
۲- افق جهان بین اندیشه رواقی	۹۳
۳- موضع دوگانه مکتب رواقی در خصوص جایگاه زنان	۱۰۱
گفتار پنجم: تفاوت شهروند عصر کلاسیک با تبعه امپراطوری و دولت مدرن	۱۰۴
مبحث دوم: نهادهای معارض شهروندی در عصر کلاسیک	۱۰۵
گفتار اول: بردگی در عصر کلاسیک	۱۰۵

- بند اول: بردگی در یونان باستان ۱۰۵
- الف- تعارض بردگی با شهروندی ۱۰۵
- ب- کشاورزی مولد بردگی ۱۰۶
- ج- وضیت عینی برده ها در دولت شهرهای مختلف ۱۰۸
- د- موضع ارسطو در خصوص برده داری ۱۰۹
- بند دوم: بردگی در روم باستان ۱۱۱
- فصل دوم: شهروندی و حقوق متعلق به آن در قرون وسطی ۱۱۳
- مبحث اول: مفهوم شهروندی در اروپای غربی آن دوران ۱۱۳
- گفتار اول: مفهوم آرون راسی ۱۱۳
- گفتار دوم: طبقات اجتماعی در نئودالیسم اروپای غربی ۱۱۴
- گفتار سوم: تحول حقوق شهروندی با منشور کبیر سال ۱۲۱۵ انگلستان ۱۱۵
- مبحث دوم: وضعیت شهروندی در مشرق زمین ۱۱۸
- گفتار اول: بردگی در میان اعراب قرون وسطی ۱۱۸
- گفتار دوم: جایگاه رعیت در فرهنگ اسلامی ۱۲۲
- بخش سوم: سیر تحول تاریخی مفاهیم شهروندی و حقوق شهروندی از عصر روشنگری تا جهانی شدن ۱۲۵
- فصل اول: شهروندی و حقوق متعلق به آن در عصر روشنگری ۱۲۶
- مبحث اول: موضع فکری پیشگامان روشنگری در قبال برابری شهروندان ۱۲۶
- گفتار اول: مفهوم روشنگری ۱۲۶
- گفتار دوم: طرح نظریه لوح سپید جان لاک ۱۲۹
- گفتار سوم: علت بردگی از دید ژان ژاک روسو ۱۳۰
- گفتار چهارم: مخالفت منتسکیو با بردگی ۱۳۱

- گفتار پنجم: منشأ نابرابری از دید ژان ژاک روسو ۱۳۳
- گفتار ششم: نگاه کانت به غیر اروپاییان ۱۳۴
- گفتار هفتم: موضع توماس جفرسون در قبال مناسبات ارباب و برده ۱۳۵
- گفتار هشتم: موضع مبلغان کواکر در خصوص برده داری و روند الغا ۱۳۶
- مبحث دوم: وضعیت شهروندی زنان در عصر روشنگری ۱۳۷
- گفتار نهم: مخالف متسکیو با اداره امور بوسیله زنان ۱۳۷
- گفتار دهم: درخواست پیشرفت اجتماعی از سوی زنان ۱۳۸
- گفتار سوم: اهمیت مشارکت زنان در تحقق شهروندی برابر ۱۴۰
- گفتار چهارم: سنتز وضعیت و رویکرد شهروندی زنان ۱۴۲
- گفتار پنجم: رویکردهای مختلف به بنیاد جنسیت شهروندی ۱۴۳
- بند اول: رویکرد شهروندی غیر جنسیتی ۱۴۳
- بند دوم: رویکرد شهروندی جنسیتی ۱۴۶
- بند سوم: رویکرد شهروندی با جنسیت متکثر ۱۵۰
- گفتار ششم: موضع فیلسوفان عصر روشنگری در قبال حقوق زنان ۱۵۱
- گفتار هفتم: استثنای کاندورسه، در حمایت از حقوق زنان ۱۵۵
- گفتار هشتم: وضعیت علم آموزی زنان در عصر روشنگری ۱۵۸
- گفتار نهم: جنبش حق رای زنان بریتانیا ۱۵۹
- بند اول: روند فکری و حقوقی جنبش ۱۵۹
- بند دوم: نقش سافرجت‌ها در جنبش ۱۶۵
- گفتار دهم: نیوزیلند پیشگام اعطای حق رای به زنان ۱۶۷
- گفتار یازدهم: نسبت دوگانه عمومی و خصوص بر حقوق زنان ۱۶۸
- بند اول: خصلت طرد کنندگی حوزه عمومی در عصر روشنگری ۱۶۸

- بند دوم: نقد فمینیست ها بر تفکیک حوزه ی خصوصی از عمومی ۱۷۰
- گفتار دوازدهم: مردانه بودن مفهوم شهروندی ۱۷۳
- گفتار سیزدهم: فاعلیت زن پیش شرط شهروندی زن ۱۷۵
- مبحث سوم: بهره گیری علمای اسلام از وجوه مثبت روشنگری ۱۷۷
- گفتار اول: اندیشه های روشنگرانه کواکبی ۱۷۷
- گفتار دوم: اندیشه های روشنگرانه آیت الله نائینی ۱۷۸
- فصل دوم: شهروندی و حقوق متعلق به آن در عصر جهانی شدن ۱۸۰
- مبحث این: اثر جهانی شدن بر مفهوم شهروندی ۱۸۰
- مبحث دوم: موکدسی جهان وطنی ۱۸۳
- مبحث سوم: لغو بردباری توسط حقوق بین الملل ۱۸۶
- مبحث چهارم: جهانی شدن و نخستین بی وطن ۱۸۸
- مبحث پنجم: نگرش جهان شهری به نژادها ۱۹۰
- مبحث ششم: جهان وطنی در اندیشه کانت ۱۹۱
- گفتار اول: انواع جهان وطنی در اندیشه کانت ۱۹۱
- گفتار دوم: جامعه مشترک المنافع اخلاقی کانت ۱۹۲
- گفتار سوم: فرد شهروند دولت جهانی بشریت ۱۹۴
- مبحث هفتم: شهروند شرکتی ۱۹۴
- گفتار اول: پیدایش مفهوم شهروند شرکتی ۱۹۵
- گفتار دوم: معیارهای شهروند شرکتی ۱۹۸
- گفتار سوم: مفهوم مضیق، اوسط و موسع شهروند شرکتی ۲۰۰
- بند اول: مفهوم مضیق شهروند شرکتی ۲۰۰
- بند دوم: مفهوم اوسط شهروند شرکتی ۲۰۱

- بند سوم: مفهوم موسع شهروند شرکتي ۲۰۱
- گفتار چهارم: چرایی ترکیب وازگان شهروند و شرکت ۲۰۲
- گفتار پنجم: نقش های سه گانه شرکت ها ۲۰۵
- بند اول: شرکت ها در نقش شهروند حقیقی ۲۰۵
- بند دوم: شرکت به مثابه حکومت ۲۰۸
- بند سوم: شرکت ها در نقش جایگزین دولت ۲۰۹
- گفتار ششم: آسیب شناسی دولت پنداشتن شرکتها ۲۰۹
- گفتار هفتم: شرکت و شهروند محیط زیستی ۲۱۰
- گفتار هشتم: مشارکت سیاسی شرکت ها ۲۱۲
- گفتار نهم: رویکرد شرکت های خدماتی به شهروند شهرکتي ۲۱۳
- گفتار دهم: اشکال چهارگانه مسئولیت اجتماعی شرکت ها ۲۱۶
- گفتار یازدهم: نظریه جدید شهروند شرکتي ۲۱۶
- نتیجه گیری: ۲۱۹
- پیشنهادهات: ۲۲۶
- منابع ۲۲۷
- الف: منابع فارسی ۲۲۷
- ب-منابع انگلیسی ۲۲۹

ماده ۱۰۰ قانون برنامه چهارم توسعه ایران، دولت را موظف نمود "منشور حقوق شهروندی" را تنظیم و به تصویب مراجع ذیربط برساند. ماده ۱۳۰ همین قانون نیز قوه قضائیه را مکلف ساخت، لایحه «حفظ و ارتقای حقوق شهروندی را در راستای اجرای اصل بیستم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران» تهیه و به تصویب مراجع ذیصلاح برساند. با تصویب قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی در سال ۱۳۸۳ و جرم‌انگاری موارد نقض این قانون در ماده ۷ قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۹۲ و همچنین انتشار منشور حقوق شهروندی توسط دولت در آذر ۱۳۹۵ «حقوق شهروندی» تبدیل به یکی از مهمترین گفتمان‌های غالب در فضای حقوقی، اجتماعی و مدیریتی ایران شده است.

اما با وجود توافق بین‌رشته‌ای و وفور استعمال «مفاهیم شهروند و حقوق شهروندی» چیستی‌اش آغشته به ابهام و اختلاف است.

«شهروند عضوی از یک جامعه سیاسی، تعریف شده که بهره‌مند از حقوق و مشمول تکالیف عضویت در آن جامعه می‌باشد» تعریف باندکی تغییر در آثار نویسندگان معاصر و گذشته نظیر دانشنامه ۱۷۵۳ دیدرو و دلامبر دیده می‌شود، اما اختلاف نخست در اجزای تعریف نهفته است. عناصر تعریف یعنی: عضو جامعه سیاسی، حقوق و تکالیف به چه اشاره دارند؟ مابه‌ازای خارجی این مفاهیم چیست؟ در ایران باستان، فیلسوف و اندیشمند بزرگ، ارسطو، تنها مردان آزاد و صاحب اصل و نسب را شایسته عنوان شهروند می‌دانست. در عصر روشنگری «از نظر دانشنامه دیدرو تنها یک مرد می‌تواند شهروند محسوب شود و خانواده عنصر بلامنازع جامعه است. «توماس هابز که در میانه‌ی دوره‌ی

^۱ -Leydet, Dominique, Citizenship, The Stanford Encyclopedia of Philosophy.2014.
<https://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/citizenship>

رسانس و عصر روشنگری می زیست، شهروندی را با مفهوم "تابع^۱" و نظام سلطنتی سازگار می داند. اما طرفداران سنت جمهوری خواهی و در صدر آنها ارسطو قائل به تباین و تضاد میان این دو بودند.

اختلاف دوم در نسبت مفهوم شهروند و حقوق شهروندی با مفاهیم همجواری نظیر تابع و رعیت، تابعیت، ملیت، شهروند جهانی، حقوق بشر، کثرت گرایی قرار دارد. در خصوص این مسائل و موضوعاتی که پیرامون مفاهیم شهروند و حقوق شهروندی مطرح است، کارهای تحقیقی، پژوهشی زیادی در سطح جامعه جهانی صورت گرفته است. در ایران نیز، با توجه به آنکه حقانیت شهروندی یکی از محورهای اصلی برنامه های ریاست جمهور وقت می باشد، در این راستا نهاده^۲ و کنفرانس های متعدد ویژه حقوق شهروندی تشکیل شده است، در صدر آنها تشکیل دبیرخانه دائمی حقوق شهروندی و انتصاب دستیار ویژه ریاست جمهور در امور حقوق شهروندی می باشد. فعالیت این نهادها، نتایج پژوهشی بسیار گرانقدری به همراه داشته که به جامعه علمی کشور عرضه شده است. پژوهش حاضر با نظر داشت تمام این فعالیت ها و با پرهیز از دوبرگاری، تلاش برای نوآوری در این عرصه را وجه همت خود قرار داده است، سعی وافر شده است تا بینگی که یک شیشه آن تاریخ باشد و شیشه دیگر آن حقوق به موضوع نگریسته شود. گرچه شهر نخست در خاور نزدیک و در اطراف میان رودان شکل گرفته است، اما پردازش فلسفی مفهوم شهروندی در آتن یونان باستان صورت یافته است بر همین مبنا پژوهش حاضر گستره خود را تاریخ جهان قرار داده است. زیرا حقوق شهروندی در صدر میراث اخلاقی و حقوقی بشر می باشد. حاصل اندوخته و انباشت ملل مختلف می باشد و افتخار ابداع، تکوین، و نشر آن قابل انتصاب به هیچ کشور و یا ملت خاصی نیست، بلکه حاصل جهد و پویش تمامی بشریت

^۱-subject

^۲-Nationality

می‌باشد. فرضیه‌ی پژوهش حاضر، که پژوهشی عمدتاً تحلیلی و توصیفی و بعضاً بنیادی است، همسویی سیر تحول تاریخی مفاهیم شهروند و حقوق شهروندی با نظریه‌ی گسترش تکاملی می‌باشد. نظریه گسترش تکاملی یکی از نظریات مطرح در حوزه تاریخ نهاد های حقوقی و به ویژه نهادهای حقوق کیفری است. با این مضمون که همراه با شکل گیری دولت و سپس دولت ملت ها و جانشین شدن نظم ارگانیکی به جای نظم مکانیکی در اجتماع، نهاد های حقوقی از خشونت فاصله گرفته اند و اخلاق مدنی هرچه بیشتر به درون آنها راه یاف است.

بررسی سیر تحول تاریخی مفاهیم شهروند و حقوق شهروندی توسط این پژوهش با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و اینترنت صورت گرفته است. یکی از اهداف اصلی این پژوهش دستیابی به شناختی ظرف در خصوص مفهوم و ماهیت وضعیت شهروندی و حقوق و تکالیف منبث از آن و مناسبات به آن بوده است. شناختی که از دل تجارب تاریخی حاصل شود نه صرفاً از درون تحلیل و نقطه نظر ادب، صاحبان اندیشه. البته پژوهش خودش را به شکلی خود خواسته از پرتویی که این تحلیل با نقطه نظرات بر روی موضوع افکنده اند محروم نساخته است، بلکه سعی شده با بهره گیری از آنها سیر روند تاریخی شهروندی مورد بررسی قرار گیرد تا نتایج تحقیق هم مبنایی قسری را فاش داشته باشند و هم به همان نسبت واقع بینانه باشد. نتایج این شیوه پژوهش کمک می‌کند تا پریز از آرمان گرایی برای تحقق حقوق شهروندی نهادها و ساختارهای اجرایی را تدبیر و مهیا نموده که متناسب یک شهر زمینی باشد نه یک آرمان شهر دست نیافتنی.

صرف ارائه مجرد مفهوم شهروندی بدون پیوستگی آن با اندیشه های قبلی و سیر تحول تاریخی آن، فهم گستره معنا را مهیا و مقدور نمی‌سازد. در این راستا نوشتار حاضر که در قالب سه بخش تدوین شده است، بخش اول خود را به کالبد شکافی مفهوم شهروند و تبیین گونه های و سنت های مختلف شهروندی و نقد وارد بر آنها اختصاص داده است. در

بخش های دوم و سوم، اندیشه شهروندی بر پایه شاخص ترین نقاط عطف تحولات تاریخی آن پیگیری شده است. بخش دوم، خود را به یونان باستان که خاستگاه فلسفی مفهوم است معطوف نموده و ضمن گذر از روم باستان، به پدیده غیر اخلاقی گلا دیاتورها و برده ها از یک سو و نهادهای متمدنانه حقوق مدنی و حقوق ملل از سوی دیگر توجه شده است.

در بخش سوم، تمرکز بیشتر بر عقاید و اندیشه های ستاره های عصر روشنگری نظیر منتسکیو، ژان ژاک روسو و کانت گذاشته شده است. در ادامه این بخش پوشش حق خواهی و مطالبه گری نان نیز ذمه بین تحقیق قرار گرفته است. در انتها به رویش مجدد اندیشه جهانی شهری، به تبع جهان شدن و پیدایش استعاره شهروند شرکتی پرداخته شده است.